
Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas

Irena Šutinienė

*Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas.
Saltoniškių g. 58,
LT-2600 Vilnius*

Straipsnyje aptariama sociologijoje palyginti nauja socialinės ir kultūrinės traumos sąvoka bei sociokultūrinės traumos ryšiai su kolektyvine atmintimi. Sąsajos su atmintimi atskleidžiamos, aptariant tokius traumos bruožus, kaip jos „nepamirštamumas“, diskurso svarba jos formavimesi bei traumuojančių įvykių atminties ypatumai kartose. Socialinių ir kultūrinių traumų įveikimo strategijų kontekste aptariami kai kurie traumuojančių įvykių kolektyvinės atminties formavimosi Lietuvoje bruožai.

Raktažodžiai: kultūrinė trauma, socialinė trauma, kolektyvinė atmintis, kartos

ĮVADAS

Traumos sąvoka, perkelta į socialinių mokslų bei viešąjį diskursą iš psichoanalizės (Z. Freudo), XX a. pabaigoje tapo gana populiari: įvairių žanrų tekstų apie traumas pastaraisiais dešimtmečiais sukurta neaprėpiamai daug, o pati sąvoka tiek juose, tiek įvairiose socialinėse praktikose siejama su įvairiausiais – mokslo, moralės, meno, politikos, teisės, ekonomikos, net kvazireliginiais – kontekstais. Todėl racionali mokslinė refleksija šioje problematikoje itin svarbi. Mokslo diskurse tiek traumos, tiek kolektyvinės atminties problematika yra tarpdalykinė, ji plėtojama psichologijos, sociologijos, istorijos, politologijos, teisės darbuose. Sociokultūrinis traumos aspektas socialiniuose moksluose pradėtas tyrinėti tik pastarajame dešimtmetyje (N. Smelser, A. Neal, C. Caruth, P. Sztompka ir kt.), o Lietuvos sociologijoje socialinės ir kultūrinės traumos sąvoka dar nevertinama. Straipsnyje siekiama atkreipti dėmesį į sociokultūrinės traumos sąvoką, teikiančią vaisingų implikacijų daugelio Lietuvoje aktualių reiškinių tyrimui, pvz., traumuojančių įvykių (karo, holokausto, stalininių represijų) atminties.

SOCIALINĖS IR KULTŪRINĖS TRAUMOS SAMPRATA

Psichologijos bei psichoanalizės sąvokų naudojimas, kalbant apie grupes ar visuomenes – problemiškas, nors traumos ir kolektyvinės atminties diskurse dažnai pasitaikantis reiškinys.

Atsimena ir jaučia tik individai ir, kaip vaizdingai išsireiškė J. Youngas, „individai negali perimti vieni kitų atminties taip, kaip jie negali turėti bendros smegenų žievės“ [13: 135]. Vis dėlto yra daug

studijų, kuriose, pasak K. Lee Klein, „socialiniai ir kultūriniai atminties aspektai nušviečiami projektuojant į tautinių ar (dažniau) etninių bei rasinių grupių tyrimus „psichoneurotinį žargoną“ [13: 135]. Panaši situacija yra ir traumos diskurse. Kai tokios sąvokos, kaip trauma, perkėlimas, išstūmimas, kaltė, amnezija, sociokultūriniame lygmenyje pateikiamos analogiškai kaip psichologijoje, neišvengiamai kyla asociacijos su socialinių reiškinių psychologizavimu, biologinėmis visuomenės teorijomis ar hipostazuotos kolektyvinės sąmonės sampratomis. Tačiau yra nemaža darbų, kuriuose šie painūs psichologinio ir sociokultūrinio lygmens ryšiai reflektuojami ir logiškai bei metodologiškai pagrindžiami. Socialinės ir kultūrinės traumos problematikoje tokie yra minėtų autorių A. Neal, N. Smelser, P. Sztompka, taip pat K. Erikson, R. Eyerman bei kitų teoriniai ir empiriniai tyrimai.

N. Smelser atkreipia dėmesį į dvejopą traumos raišką sociokultūriniame lygmenyje. Visuomenėje ji gali reikšti kaip (1) **masinis** reiškinys, kai dauguma grupės ar visuomenės narių patiria ir išgyvena traumą kaip individai ir masinė patirtis ar reakcija yra individualių patirčių agregacija;

(2) kaip **kolektyvinis** reiškinys, kai atitinkamos grupės ar visuomenės nariai suvokia traumą kaip liečiančią juos visus, nepriklausomai nuo to, kiek priskiriančių save tai grupei žmonių patyrė ją asmeniškai. Būtinios sąlygos formuoti kolektyvinei traumai yra reikšmingas grupinis identitetas – grupė žmonių, apibrėžiančių savo priklausomybę tai grupei – bei kolektyvinė (grupės nariams bendra ir panašiai suprantama) atitinkamo įvykio ar situacijos reprezentacija, kurioje jis interpretuojamas kaip kolektyvinė trauma [19]. Viena tokios reprezentacijos formų yra kolektyvinė atmintis.

Apibendrintai socialinę ar kultūrinę traumą galima apibūdinti kaip žmonių suvokiamą staigų ir gilų įprastos socialinės ar kultūrinės tvarkos lūžį – bet ši apibūdinimą būtina patikslinti. Anot N. Smelser, kultūrinė trauma – tai „atmintis įvykio ar situacijos, kurią tam tikros grupės nariai laiko: a) neigiamai veikiančia grupe, b) nepamirštama, c) keliančia grėsmę visuomenės ar grupės egzistavimui ar pakertančia esmines jos kultūros prielaidas (vertybes, grupinio tapatumo, kolektyvinio pasididžiavimo pagrindus ir pan.) [19: 18]. Iš apibrėžimo matyti, kad traumuoja ne įvykis (jis gali būti ir įsivaizduojamas), o jo atmintis ir suvokimas ar įsivaizdavimas.

Net individualios traumos atveju, pasak C. Caruth, tarp įvykio patirties ir traumuojančio efekto yra latentinis periodas [3: 17]. Visuomenėje, formuojantis įvykio ar situacijos efektui, tarpininkauja daugybė kognityvinių ir komunikatyvinių reprezentacijos, kolektyvinės atminties, kolektyvinio tapatumo formavimosi mechanizmų. Todėl kolektyvinę traumą gali sukelti net prieš šimtmečius vykę įvykiai: pavyzdžiui, vergija JAV buvo suvokta kaip nacionalinė trauma tik dvidešimtajame amžiuje [6]. Akivaizdu, kad ir tas pats įvykis įvairiomis aplinkybėmis gali sukelti traumą arba nesukelti jos. Taigi, kalbant apie traumas, tenka kalbėti ne apie traumuojančius įvykius, o apie trauminius jų efektus. Žinoma, kai kurie įvykiai beveik visuomet sukelia sociokultūrinę traumą, pavyzdžiui, genocidas, teroro aktai ir pan. P. Sztompka pateikia sąrašą įvykių, galinčių sukelti socialinę ar kultūrinę traumą: tai revoliucija, ekonominė krizė, radikali ekonominė reforma (nacionalizacija, privatizacija), okupacija, priverstinė migracija, masinės žudynės, religinė reformacija, pralaimėtas karas ir kt. Taip pat nusakomos ir palankios formuoti sociokultūrinei traumai sąlygos: pokaris, skurdas, vidaus konfliktas, silpnas socialinis solidarumas ir pan. [21].

Pagal apibrėžimą, trauma visuomet siejama su socialinės tvarkos pažeidimu, nenormalumu. Pasak A. Neal, „nacionalinės traumas sąlygomis ryšiai ir ribos tarp tvarkos ir chaoso, šventybės ir pasaulietiško, gėrio ir blogio, gyvenimo ir mirties pasidaro labai neryškios“ [14: 5]. Pagrindinės šiuolaikinę visuomenę organizuojančios galios yra kolektyviniai tapatumai, vaidmenys ir institucijos; kultūros struktūros labai bendrai gali būti apibūdintos kaip simbolinių centrų, kognityvinių struktūrų bei kitų organizuojančių principų sujungtos daugiau ar mažiau koherentiškos elementų konfigūracijos [11: 124–148]; sociokultūrinė trauma reiškia vieno ar daugelio šių socialinės ar kultūros organizacijos elementų pažeidimą. Kadangi asmeniniai ir kolektyviniai tapatumai yra daugiau ar mažiau „įrašyti“ į esamą socialinę tvarką, vienas ryškiausių sociokultūrinės traumas požymių yra ir kolektyvinio bei asmeninio tapatumo pažeidimas. Socialinės ir kultūrinės traumas poveikis

socialinei organizacijai yra dvejopas: viena vertus, bendrijos ryšys suardomas ir visuomenė dezintegruojasi, kita vertus, traumas padeda formuoti socialiniams ryšiams. K. Erikson yra aprašęs tiek dezintegruojančią kolektyvinių nelaimių, sukeliančių masines ir kolektyvines traumas, įtaką sukuriant ryškia ribą tarp patyrusių traumą ir „kitų“, tiek jų sukuriamą bendruomeniškumo, savitarpio pagalbos klimatą tarp išgyvenusiųjų įvyki [7: 183–189]. Kolektyvinė trauma gali formuoti socialinį ryšį tiek mažose žmonių grupėse, tiek visuomenės ar, pavyzdžiui, tautos mastu, reprezentuota kaip istorija ar mitas, kuriuo grindžiamas teigiamas kolektyvinis tapatumas ir sukuriamas moralinis visuomenės ryšys. Kaip pažymi A. Neal, „teiginiai apie tai, „kas mes esame“ ir „kuo tapome“, dideliu laipsniu yra sukurti bendrų tapatumų, išaugančių tiek iš didžiausių socialinių sunkumų, tiek iš laimėjimų“ [14: 21]. Visuomenę integruojantys traumas efektai dažnai reiškiasi vėliau, per selektyvias traumas reprezentacijas kolektyvinėje atmintyje, ypač per sakralius simbolius, naudojamus tautiniuose naratyvuose (pavyzdžiui, pokario nelaimių reprezentacija Lietuvoje per paminklus rezistentams, sausio 13-osios aukų paminklai, minėjimai ir kiti pagerbimo ženklai).

Tipiškas sociokultūrinės traumas pavyzdys yra 2001 m. rugsėjo 11-osios įvykiai JAV. Jau pirmosiomis valandomis dauguma komentavusiųjų kartojo teiginį, kad „pasaulis pasikeitė“. Tai reiškia, kad įvykio neįmanoma pamiršti, ignoruojant jo padarinius, taip pat kad pažeisti ligtolinės sociokultūrinės tvarkos pagrindai. Šie teroro aktai per žiniasklaidos priemones iš karto buvo įvardyti tiek kaip nacionalinė trauma, liečianti visus šalies gyventojus, tiek kaip globali trauma, liečianti visą žmoniją.

Sociokultūrinės traumas sąvoka apibūdinami reiškiniai ar jų aspektai sociologijoje aptariami ir kitomis sąvokomis: anomijos, socialinės dezorganizacijos, kolektyvinės kaltės, identiteto bei kultūros krizės, rizikos visuomenės ir pan. Socialinė ir kultūrinė trauma – specifinė krizių ar dezorganizacijos atmaina, kurios pagrindiniai bruožai yra lūžio radikalumas (esminių struktūrų pažeidimas), pasekmės laike (per atmintį ir reprezentacijas), kartais lūžio staigumas. Socialinės ir kultūrinės traumas sąvoka leidžia taikyti psichologijos mokslo patirtį, aiškinant socialinius reiškinis, taip pat išryškinti mažiau tyrinėtus krizių ar dezorganizacijos aspektus. P. Sztompka atkreipia dėmesį į tai, kad beveik visi socialiniai pokyčiai turi neigiamų pasekmių, ir „socialinės (ar kultūrinės) traumas sąvoka mums reikalinga tiriant neigiamus, disfunkcinius, nepalankius socialinių kitimų efektus“ [21]. Traumas sąvoka taip pat svarbi ir visuomenės atminties tyrimuose, nes traumuojančių įvykių atmintis turi savo specifiką.

Socialinės ir kultūrinės traumas samprata dar tik pradėdama plėtoti ir čia daug neaiškumų. Bet moks-

linis šios problematikos diskursas turėtų būti plėtojamas, nes šie klausimai visuomenei labai svarbūs: tai liudija jau minėtas milžiniškas traumos diskursas. Trauma atrodo tapusi neatsiejama XX a. antrosios pusės žmonių pasaulėvaizdžio dalimi ir ženklu: šio amžiaus karai ir masinės žudynės esmiškai transformavo optimistinę modernizmo pasaulėžiūrą ir istorijos pažangos scenarijų; greta XX a. žmogaus savi-jautą traumų akivaizdoje nusakančio dažnai cituojamo T. Adorno posakio „Po Aušvitso neįmanoma rašyti poezijos“ galima prisiminti ir lietuvių poeto strofą, kurioje ironiškai sugretinamos abi pasaulėžiūros: „Die Welt ist Traum / pasaulis yra trauma“ [15: 24].

ATMINTIES IR DISKURSO ĮTAKA SOCIOKULTŪRINĖMS TRAUMOMS

Trauma tiesiogiai susijusi su atmintimi – tik per atmintį ir įmanomas traumuojantis efektas. Kolektyvinė atmintis, pagal sociologinio jos tyrimo pradininką M. Halbwachsa, – grupės bendrai pergyventų įvykių atmintis, jos narių suvokiama ir pripažįstama kaip bendra; tai ne masinė individualių atminčių suma, o komunikacijoje sukonstruota bendra atmintis (tradicija) [10]. Nors M. Halbwachs analizavo „realias“ tradicines bendrijas, konstruojančias savo atmintį per tiesioginėje komunikacijoje perduodamą tradiciją, šis apibrėžimas tinka ir apibūdinant „sivaizduojamų bendruomenių“, kurių bendrumas kuriamas per žiniasklaidos ir kitų tarpininkų formuojamą kolektyvinę vaizduotę [1], atmintį. Socialinė atmintis formuojasi dvejopai: a) kaip kolektyvinė atmintis M. Halbwachso nusakyta prasme – gyvenančių kartų atmintis, siekianti maždaug 80 metų laikotarpį ir konstruojama kasdienėje komunikacijoje per žmonių pasakojimus (raštiškai ji artikuluojama memuarais ir pasakojamąja istorija); b) kaip kultūrinė atmintis, formuojama ir artikuluojama per kultūrinius tarpininkus – tekstus, materialius artefaktus, socialines praktikas ir pan. (šiai atminties formai priskirtina ir istoriografija) [2]. Šiame tekste kolektyvinės atminties sąvoka vartojama platesne prasme ir aprėpia abi atminties formas. Šiuolaikinių bendrijų socialinėje atmintyje vis didesnę dalį užima kultūrinė atmintis, net dabar vykstančių įvykių atmintis formuojama per kultūrinius tarpininkus – žiniasklaidos tekstus, ritualus, paminklus, ženklus ir pan. Kolektyvinė atmintis nuolat kinta: kaip ir ja grindžiami grupiniai tapatumai, ji nuolat perinterpretuojama grupinių atminčių „kovoje“. Poststruktūralistai išryškino būtent kalbos ir dialogo vaidmenį kolektyvinės atminties (kuri, anot M. Foucault, yra „grupių diskursų apie save persipynimas“ [6: 6]) formavimesi: net daiktų ar vaizdų formomis išreikštoje atmintyje grupinės prasmės artikuluojamos per kalbą [6: 7].

Nors grupės atminties naratyvas (rišlus pasakojimas) yra nuolat perinterpretuojamas iš dabarties per-

spektyvos, jis negali būti visiškai išgalvotas, o turi remtis kad ir selektyviai atrinktais, bet realiai išgyventais įvykiais [10]. Visiškai išgalvotos praeities interpretacijos neprigija, jomis netikima. Reali patirtis sukuria manipuliavimo praeitimi ribas – todėl, pavyzdžiui, neprigijo ir sovietmečiu diegti išgalvoti praeities mitai.

Vienas iš kolektyvinės atminties įtakos sociokultūrinėms traumoms ypatumų susijęs su minėtu kultūros ir kalbos vaidmeniu kolektyvinėje atmintyje ir reiškiasi per kolektyvinio atminties diskurso įtaką traumuojančiam efektui ar jo įveikimui. Būtent viešos situacijų ir įvykių interpretacijos žiniasklaidoje, mene, politikos, teisės, švietimo sistemoje, visuomenės nuomonėje lemia, ar situacija bus suvokta kaip traumatizuojanti (grupinė gėda, nesėkmė, grėsmė vertybėms, kolektyvinė kaltė ir pan.) ir kaip ji bus įveikiama. Vieninga įvykio interpretacija kolektyvinėje atmintyje susiklosto retai – dažniausiai tarpusavyje rungtynėse pasiekiamas įvairaus laipsnio sutarimas ir traumatizuojantis efektas įvairiose grupėse dažnai būna nevienodas.

Didelę diskurso įtaką sociokultūrinėms traumoms galima iliustruoti daugeliu pavyzdžių. Pavyzdžiui, multikultūralizmo vertybių atsiradimas Kanados oficialiajame diskurse bei intelektualiniame ir moraliniame klimato padėjo sugrąžinti į atmintį „pamirštą“ vietos gyventojų – kadaise prievarta asimiliuotų „kultūrinio genocido“ aukų – patirtį, suvokti ją kaip sociokultūrinę traumą ir dalinai atkurti šios grupės tapatumą [12]. Lietuvoje turėtų gana sėkmingai formotis kai kurių II pasaulinio karo traumų – holokausto, priverstinių darbų ir pan. atmintis ir įveikimo strategijos, nes jau yra susiformavęs tarptautinis šių traumų vertinimo diskursas su „politiškai korektiškais“ akcentais. Tačiau holokaustas (šoa) Lietuvoje, nepaisant didelių šios tragedijos mastų, dar nėra suvoktas kaip kolektyvinė trauma, liečianti visus gyventojus. Iki šiol buvęs kiek vangus šių problemų sprendimas sietinas ne tiek su visuomenės pasipriešinimu, kiek su menku problematikos žinojimu, kuris savo ruožtu sietinas su istorinių tyrimų stoka bei menku intelektualų aktyvumu, formuojant šalyje šios problematikos diskursą mokslo, meno, teisės, žiniasklaidos, švietimo plotmėse. Šių traumų reprezentavimas diskurse kaip kolektyvinių drauge su visų tautybių gyventojų bendro pilietinio tapatumo formavimui turėtų padėti holokaustą Lietuvoje suvokti kaip šalies kolektyvinę traumą. Taip pat Lietuvoje sėkmingai formuojasi kai kurių stalininio laikotarpio traumų – trėmimų, pokario rezistencijos, kolektyvizacijos atmintis, skatinama jau susiklosčiusio gana vienareikšmio šių reiškinių vertinimo oficialiojoje lietuvių nacionalizmo ideologijoje. Vis dėlto ši ideologija per siaura, kad skatintų visų grupių atminčių polilogą. Šio laikotarpio kolektyvinėje atmintyje sil-

pniau girdima kitų karo ir pokario aukų – karo pabėgėlių, pokaryje nukentėjusių nedalyvavusių rezistencijoje žmonių, kovojusių prieš vokiečių okupaciją „tarybinių partizanų“, pagaliau pokario kovų ir kolektyvizacijos kitos pusės – daugiau ar mažiau kolaboravusių su sovietiniu režimu – žmonių atmintis. Pasak atminties tyrinėtojo D. Ritschl, reiškiniai išlieka atmintyje, kol lieka neišspręstos su jais siejamos skriaudos, kaltės, atlygio problemos. Patirtoje, nors dabar ir „pamirštoje“ traumoje atsiranda kaltintojai ir teisėjai [17]. Tokių problemų sprendimo sąlyga – atviras visų grupių atminčių diskursas, kuriame atsispindėtų net konfliktiškiausi požiūriai ir kuriame svarbus ne tiek rezultatas, kiek pats dalyvavimas diskusijose [4: 48]. Pasak psichologo M. Kenny, „neiškakytą traumą yra neišspręsta trauma“ [12]. Kol viešajame diskurse nėra išdiskutuotos visų traumas patyrusių grupių atmintys, neįmanomas ir sutarimas dėl jų bei traumų įveikimas. Socializmo laikotarpio atminties diskursui posocialistinėse šalyse trukdo tai, kad nėra tarptautinio komunizmo nusikaltimų vertinimo diskurso, panašaus kaip nacionalsocializmo atveju. Gali būti, kad dėl kai kurių sovietinio laikotarpio reiškinų atminties Lietuvoje ateityje lauktina nemenkų kovų – tai liudija, pavyzdžiui, gana emocionalūs „mūšiai“ dėl abstraktaus sovietinio laikotarpio simbolio – Grūto parko.

TRAUMŲ „NEPAMIRŠTAMUMAS“ IR KOLEKTYVINĖS „UŽMARŠTYS“

Tokia traumas atminties ypatybė, kaip „nepamirštamumas“, minėta jau apibrėžime. Psichologijoje ji apibūdinama kaip „neiškildomas įspūdis“, „nuolat veikiantis svetimkūnis“ [19], „neužgyjanti žaizda“ [3]. Individo atveju net išstumta iš sąmonės ar emociškai izoliuota trauma reiškiasi nerimo, nevilties reakcijomis, sapnais [3]. Sociokultūrinės traumas „nepamirštamumas“ reiškiasi dalinai kaip masinė reakcija – patyrusių traumuojančią situaciją ar besiidentifikuojančių su ja individų atminčių agregacija, dalinai kaip kolektyvinis reiškinys, reprezentuojamas kolektyviniame diskurse tokiais teiginiais, kaip „to negalima pamiršti“, „išliekantis randas“ ir pan.

Kolektyvinėje atmintyje esama ir kitų reiškinų, panašių į individualias potraumines reakcijas: tai „pamiršimai“, „išstūmimai“, problematikos kultūrinis represavimas, racionalizavimas, kaltės perkėlimas į „atpirkimo ožius“ [5]. Pavyzdžiui, holokaustas Vokietijos viešajame diskurse buvo beveik pamirštas iki septintojo dešimtmečio; Austrijoje iki pat XX a. dešimtojo dešimtmečio vyravo „pirmosios hitlerizmo aukos“ mitas, nutylint, kad labai daug austrų bendradarbiavo su naciais; pirmasis paminklas holokausto aukoms Vienoje pastatytas tik 2000 metais, nors čia buvo nužudyta 65 tūkstančiai žydų [16: 56]. Žinomi ir tokie socialiniai gynybos mechanizmai, kaip grupi-

nių identifikacijų ribų keitimas: pavyzdžiui, komunistinėje Vokietijoje buvo tvirtinama, kad holokaustą vykdė kapitalistinė buržuazija, taigi, Rytų vokiečiai už tai nesą atsakingi [19: 31].

Kolektyviniai, kaip ir individualūs, „pamiršimai“ dažniausiai būna nesėkmingi. Kaip minėta, traumuojančios įvykiai prisimenami, kol lieka neišspręstos skriaudos, atsakomybės problemos [17]. Nutylėtos viešajame diskurse, šios problemos išlieka privačioje sferoje individualių atminčių ir pasakojimų forma. „Pamirštos“ arba paneigtos traumas, kaip ir kita delegitimuota praeitis, destruktiviai veikia tiek asmenybę, tiek, kaip masinis reiškinys, visuomenę: griau-namas individualus bei grupinis tapatumas, atsiranda psichologinė tuštuma ir nerimas [9]. Dėl nutylėtų kalčių ir dalies savo praeities neigimo asmenybės struktūroje atsiranda „destruktyvus plyšys“, pažeidžiantis žmonių savęs vertinimą ir pasitikėjimą savi-mi bei tarpasmeninius santykius [20: 728]. Nacių ir jų aukų šeimose atlikti tyrimai rodo, kad „pamiršta“ prievarta veikia net kelių kartų gyvenimus (ypač trečiosios kartos – anūkų, ši karta jautriausiai išgyvena neišspręstas senelių problemas ir mėgina jas spręsti); ta įtaka kitoms kartoms tuo stipresnė, kuo labiau buvo slepiama trauma ar dalyvavimas vykdant prievartą [18]. „Pamirštos“ praeities klausimai posocialistinėse šalyse dar mažai tyrinėti, bet čia neabejotinai yra daug turinčių destruktivų potencialą praeities „pamiršimų“; daugeliui šių šalių žmonių teko „pamiršti“ arba neigti dalį savo praeities net du kartus: po 1940-ųjų ir po 1991-ųjų.

Kolektyvinių „pamiršimų“ mechanizmai susiję su traumuojančių įvykių atminties ypatumais kartose. Kaip tik su kartų pasikeitimu ir siejamas pavėluotas II pasaulinio karo nusikaltimų kolektyvinės atminties formavimasis, taip pat vėluojantis daugelio kitų traumų efektas.

Pasak K. Mannheim, H. Schuman, R. Eyerman ir kitų kartų atminties tyrinėtojų, kai kuriuos įvykius labiau įsimena žmonės, tuo metu gyvenantys tam tikrą gyvenimo ciklo laikotarpį, todėl kartų atmintis yra skirtingos. Kiekviena karta per savo patirtį ir atmintį perinterpretuoja tradiciją, perimtą iš ankstesnių kartų. Kitą kartos atminties dalį sudaro jos patirtų (tiek tiesiogiai dalyvaujant, tiek per tarpininkus – tekstus, pasakojimus ir kt.) įvykių atmintis. Kartos rekonstruoja savo praeitį maždaug kas 20–30 metų. „Vėluojančiam“ traumuojančių įvykių atminties formavimuisi, pasak R. Eyerman, turi įtakos šie veiksniai:

- Laikas sukuria pakankamą psichologinę distanciją, kad nebūtų skausminga prisiminti šiuos įvykius;
- Per 20–30 metų kartą sukaupia pakankamai išteklių (galios, pinigų, psichologinių gebėjimų), reikalingų įprasinti jiems svarbiems įvykiams ar spręsti problemoms;

– Kartai svarbiausi yra įvykiai, vykę kai jos nariams buvo 12–25 metai; šie įvykiai ir būna įprasminami;

– Per 20–30 metų sumažėja sociopolitinis traumuojančių įvykių atminties represavimas, nes atsakingieji socialiai (o kai kurie ir fiziškai) pasitraukia [6: 11].

Šiuos teiginius patvirtina daugelis empirinių faktų ir tyrimų. II pasaulinio karo nusikaltimus Vokietijoje „prisiminė“ septintojo dešimtmečio pabaigoje būtent ta karta, kuri karo metais gyveno „kartos formavimosi“ laikotarpį (buvo 12–25 metų amžiaus). Minėtą palyginus nekonfliktišką kai kurių karo ir pokario traumų atminties formavimąsi Lietuvoje dalinai lemia ir praėjęs laikas bei su tuo susijęs kartų pasikeitimas; vėlesnio sovietinio laikotarpio problematika kelia daugiau emocijų.

20–30 metų yra tik vyraujanti traumuojančio įvykio „pamiršimo“ trukmės tendencija; kartais atminties represavimas trunka ilgiau. Minėtuose G. Rosenthal nacių ir jų aukų šeimų tyrimuose nustatyta, kad ne tik pergyvenę traumą ar dalyvavę vykdant prievartą žmonės slepia savo praeitį (vieni – nenorėdami užkrauti naštos artimiesiems, kiti – vengdami prisiimti atsakomybę), bet ir antroji šių šeimų karta vengia šios problematikos ir tik trečioji karta turi pakankamą psichologinę distanciją ir gebėjimų susidoroti su traumuojančių įvykių pasekmėmis [18]. Ilgiau negu 20–30 metų karo nusikaltimų problematika buvo represuojama Austrijoje, dėl politinių aplinkybių tik pastarajame dešimtmetyje šios problemos pradėtos spręsti ir posocialistinėse šalyse.

APIE SOCIOKULTŪRINIŲ TRAUMŲ ĮVEIKIMO STRATEGIJAS IR TRAUMUOJANČIŲ ĮVYKIŲ ATMINTĮ LIETUVOJE

Minėta, kad ilgiausiai kolektyvinėje atmintyje išlieka traumas, susijusios su moralės kategorijomis įvardijamomis pasekmėmis – skriaudos, kaltės, atsakomybės. Jos turi būti sprendžiamos visuomenės ir jos institucijų lygmeniu. Vieša, ypač politiškai ir ideologiškai remiama traumą sukėlusių įvykių interpretacija ir visuomenės lygmeniu taikomos traumas įveikimo strategijos yra labai svarbios įveikiant traumas individo lygmeniu. Kolektyvinė atmintis šiuo atveju labai svarbi, nes asmeninės traumuojančių įvykių atmintys nuolat sąveikauja su viešomis, institucionalizuotomis interpretacijomis; dar M. Halbwachsas pažymėjo, kad visuomeninis kontekstas suteikia prasminius akcentus ir struktūrą individualiai atminčiai [10]. Išgyvenusių konclagerius žmonių tyrimais nustatyta, kad, kol nebuvo susiformavęs kolektyvinis holokausto diskursas ir šių įvykių atminties problemos nebuvo sprendžiamos visuomenės lygmeniu, šie žmonės gyveno lyg „užšalę laike, tam tikra prasme jie gyveno konclageryje“ [12]. Institucionalizuotas ir dau-

giaplotmis traumuojančių įvykių pasekmių įveikimas svarbus ir kitai žmonių grupei – daugiau ar mažiau dalyvavusiųjų, vykdant prievartą, nes, kaip minėta, nutylėtos ar paneigtos kaltės irgi turi didelę destruktivią įtaką net kelioms kartoms.

Kadangi sociokultūrinių traumų formavimasis ir įveikimas glaudžiai susijęs su jas sukėlusiu įvykių kolektyvine atmintimi, traumų įveikimo strategijų tikslas – sukurti tokią traumuojančių įvykių kolektyvinę atmintį, kuri įgalintų visų visuomenės grupių bendros ateities perspektyvą. Todėl reikalingas tam tikras konfliktuojančių atminčių sutarimas, pasiekiamas per nuolatinę atminties perinterpretavimą diskusijose, kuriose būtų girdimos visų grupių atmintys. Pasak A. Youngo, „mes turime ne tik prisiminti, bet ir dirbti „atminties darbą“, ne tik statyti paminklus, bet ir dėl jų diskutuoti, juos keisti ir perinterpretuoti“ [4: 46].

Traumų įveikimo strategijose visų pirma siekiama įgyvendinti teisingumą – be to neįmanomas atminčių sutarimas. Bet visos iki šiol naudojamos strategijos – teismai, žalos atlyginimai, tiesos komisijos, paminklai, muziejai, memuarai ir kitos – turi daug neišsprendžiamų arba tik dalinai išsprendžiamų problemų. Tarp jų daug teisinių sunkumų; H. Arendt žodžiais, „kriminalinė teisė nepritaikyta tirti administruojamoms žudytiems“ [4: 42].

Kita svarbi problemų grupė susijusi su traumuojančių įvykių reprezentavimu: jų irgi yra daug – nuo prieštaravimo tarp teisingumo idealų reikalaujamos tiesos ir reliatyvistinio požiūrio, teigiančio tiesos subjektyvumą, iki negalėjimo kalbėti ir liudyti apie traumuojančius įvykius ne tik dėl psichologinių priežasčių, bet ir dėl to, kad kai kurie įvykiai kvestionuoja tradicines reprezentavimo, vertinimo, suvokimo kategorijas: pavyzdžiui, bandymai analizuoti holokaustą parodė, kad „neturime tikėjimo ar pažinimo sistemų, filosofinių ar politinių sąvokų, taisyklių, kaip apie tai kalbėti“ [8: 5]. Kai kurių problemų – bent teisės srities – išvengia „tiesos sakymo“ strategija, kurios taikymo archetipiniu pavyzdžiu laikoma Pietų Afrikos Respublika. Čia dirbančios Tiesos ir susitaikymo komisijos darbe siekiama, padedant žiniasklaidai, atskleisti tiesą apie traumuojančius įvykius, išklausančių visų – nukentėjusiųjų ir vykdytojų – liudijimus ir akcentuojant ne teisinę, bet moralinę kaltųjų atsakomybę; interpretacija kreipiamą „pasveikimo“, atlygio už skriaudas ir susitaikymo linkme [4].

Lietuvos gyventojų kolektyvinėje atmintyje yra daug traumuojančių įvykių atminties su jai būdingomis problemomis. Kai kurios jų jau sprendžiamos, kitos turės būti sprendžiamos, nepaisant jų sprendimo būdų netobulumo – tai daryti verčia traumų „nepamirštamumas“. Šalyje taikomos įprastinės tokios rūšies traumų įveikimo strategijos, tarp kurių vyrauja paminklų, muziejų, memorialų steigimas, minėjimai, memuarų leidyba, materialios kompensacijos.

Įpusėti istoriniai tyrimai, veikia Komisija nacių ir sovietinių okupacinių režimų nusikaltimams įvertinti, klausimai sprendžiami įstatymų leidyboje ir pavieniuose teismuose. Taigi problemos sprendžiamos politikos, ideologijos, materialaus atlygio, dalinai mokslo, teisės ir švietimo plotmėse. Bet dar nėra daugiaplotmio šios problematikos diskurso bei kolektyvinės atminties, kurioje būtų girdimos visų visuomenės grupių atminties problemos ir pasiektas konstruktyvus sutarimas dėl jų. Formuojantis tokiai atminčiai, labai svarbu šias problemas aktyviai spręsti ir perinterpretuoti žiniasklaidoje, visuomenės nuomonėje, meno formomis. Reikia ir platesnio mokslo diskurso, kuriame, be istorikų, dalyvautų filosofai, politologai, sociologai, psichologai. Taip pat svarbu ieškoti būdų, kad visuomenėje būtų kuo mažiau „paineigta“ arba „pamiršta“ pavienių žmonių ar jų grupių jiems svarbi praeitis.

Kai kurie traumuojančių įvykių atminties formavimosi dabartinėje Lietuvoje ypatumai yra šie:

– Dauguma pačių sunkiausių sovietinio laikotarpio traumuojančių įvykių Lietuvoje įvyko seniai – nuo 1940-ųjų iki stalinizmo pabaigos – todėl sudėtinga traumas įveikti teisės priemonėmis;

– Pasikeitus kartoms, visuomenėje nėra sociopolitinio pasipriešinimo formotis holokausto, stalininių represijų, karo, pokario įvykių kolektyvinei atminčiai; dabar jos formavimasis labiau priklauso nuo institucijų ir intelektualų aktyvumo;

– Formotis traumuojančių įvykių atminčiai trukdo tai, kad nėra daugiaplotmio viešo šios problematikos diskurso: ji per menkai reprezentuojama žiniasklaidoje, visuomenės nuomonėje, mene, mokslo diskurse;

– Į institucionaliai ir normatyviškai skatinamą traumuojančių įvykių atminties diskursą patenka ne visų su jais susijusių žmonių grupių atmintys (pavyzdžiui, karo partizanų, daugiau ar mažiau kolaboravusių su okupaciniais režimais žmonių ir kt.); yra nemaža žmonių, neigiančių arba „pamiršusių“ dalį savo praeities;

– Postalininio sovietinio laikotarpio kolektyvinės atminties formavimasis susiduria su didesniu sociopolitiniu pasipriešinimu, todėl diskusijos dėl jos kol kas retos ir vyksta abstrakčių simbolių plotmėje.

Literatūra

1. Anderson B. *Įsivaizduojamos bendruomenės*. Vilnius: Baltos lankos, 1999.
2. Assmann J. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. Assmann J. (Hrgs.). *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp, 1988.
3. Caruth C. Introduction. Caruth C. (ed.). *Trauma. Explorations in memory*. Baltimore and London: The John Hopkins university press, 1998.

4. Cohen S. Memory wars and peace commissions. *Index*. 2001. Vol. 30, N 1.
5. Douglas T. *Scapegoats. Transferring blame*. London, New York: Routledge, 1995.
6. Eyerman R. Cultural trauma: slavery and the formation of African American identity. Alexander J., Smelser N. J. (eds.). *Cultural trauma*. California: California university press, 2001.
7. Erikson K. Notes on trauma and community. Caruth C. (ed.) *Trauma. Explorations in memory*. Baltimore and London: The John Hopkins university press, 1998.
8. Friedlander S. *Probing the limits of representation*. Cambridge–Massachusetts: Harvard university press, 1996.
9. Ferge Z. Is the world falling apart? *Review of sociology*. Budapest, 1995.
10. Halbwachs M. *On collective memory*. Chicago: The university of Chicago press, 1992.
11. Kavolis V. *Kultūros dirbtuvė*. Vilnius: Baltos lankos, 1996.
12. Kenny M. A place for memory. *Comparative studies in society and history*. 1999. Vol. 41, N 3.
13. Klein K. Lee. On the emergence of memory in historical discourse. *Representations*. 2000. N 69.
14. Neal A. G. *National trauma and collective memory*. Armonk–New York: M. E. Sharpe, 1998.
15. Parulskis S. *Mortui sepulti sint*. Vilnius: Baltos lankos, 1998.
16. Pick H. Time to remember. *Index*. 2001. Vol. 30, N 1. P. 56–69.
17. Ritschl D. Gedächtnis und Antizipation. Assmann J. (Hrgs.). *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp, 1988.
18. Rosenthal G. *Transgenerational transmission of violence and trauma*. Handout, February 1999 (papers on conference “Biographies and the division of Europe”).
19. Smelser N. J. Psychological trauma and cultural trauma. Alexander J., Smelser N. J. (eds.). *Cultural trauma*. California: California UP, 2001.
20. Schwan G. The healing value of truth – telling. *Social research*. 1998 žiema. Vol. 65, Nr. 4.
21. Sztompka P. Cultural trauma: the other face of social change. *The European Journal of Social Theory*. 2000. N 4.

Irena Šutinienė

TRAUMA AND COLLECTIVE MEMORY: SOCIOCULTURAL ASPECT

S u m m a r y

The concept of social and cultural trauma as well as interdependence between cultural trauma and collective memory is in the focus of this article. Indelibility of sociocultural trauma, the role of discourse in the process of establishing it and the generational dimension of collective memory are the important features. Some issues of traumatic events' memory formation in Lithuania in the context of sociocultural traumas coping strategies are discussed.